
**Rejection of attribution of Mirza Mehdi Monshi Khoei's Tarassol
to Abbas Otared based on a review of eight manuscripts**

Dr. Shahriyar Hasanzadeh; Assistant Professor of department of
persian language and literature, khoy branch, islamic azad university,
khoy-iran*

Dr. Naser Naseri; Assistant Professor of department of persian
language and literature, khoy branch, islamic azad university, khoy-
iran

---

1. Introduction

Tarassol is one of the oldest writing techniques that is known as originals in Persian literature and includes a set of official letter written by the official secretary or common write (Mehdizadeh, 1999: 64). "The manuscript version of Tarassol is written by Mirza Mehdi Monshi, one of the talented secretaries and poets of the Qajar era, who excelled in the art of composition and calligraphy and poetic art." (Riahi 1993: 237)

1.1. Problem statement

This article fundamental question is that to whom does this version actually belong? Is it the work of Monshi Khoei? Has Abbas Ibn Morteza Qoli Savadkohei nicknamed Otared written it?

Examination of the manuscripts of Tarassol clarifies the fact that in the writing of this manuscript in the mentioned period, a part of the work was written by Otared instead of the author of the work (Monshi Khoei) and as a result, it was passed on to other manuscripts in the same way and the writers have introduced this manuscript assigned to Otared regardless of the author's origin.

---

* Corresponding author.

E-mail: sha-hasanzadeh@yahoo.com.

Date received: 24/08/2020

DOI: 10.22103/JLL.2021.16348.2826

Date accepted: 23/02/2021

2. Methodology

The research method in this article is based on a review of eight manuscripts, focusing on the Namazi school version. The result of the research showed rejection of the attribution of this Tarassol to Otared and his Golshan.

3. Discussion

3.1. Introducing Mirza Mehdi Monshi Khoei

He is one of the geniuses of the thirteenth century AH. Reza Ghali Khan Hedayat refers to him as "the successor of Mirza Mohammad Nasir Maghfoor, whose father was one of the nobles of Khoy." (Hedayat, 2003: 1339).

"He was a master in the art of composition, calligraphy and art of poetry and learned man of art and expression, especially in the art of composition. He was agile and hand-crafted who wrote in beautiful and exquisite way, so that none of the people of his period have such independence in writing prose" (Riahi, 1993: 237).

3.2. Tarassol of Monshi Khoei

The manuscript version of Tarassol contains 50 sheets. Its cover is cardboard and the cut version is 11 x 18 cm. This work reveals segmented information with beautiful, neat lines, appropriate frames, and specific tables. All sheets are flawless, and at the end of each sheet, which sometimes enters the box, there is a string, which corresponds to the beginning of the next sheet shows the completeness of the copy.

This manuscript has been written in five chapters: 1- Letters, commands, figures, petitions and rulings; 2- Correspondence and rak'ahs; 3- Witnesses and reliance and other religious rules; 4- Registry lines and calculations; 5- Other lines that need to be known.

3.5. Examination of the versions of Tarassol

There are many copies of Tarassol in university libraries and scientific centers, some of which have been written independently and some of them have been copied over time and are accompanied by intrusions and adoptions.

Serial	Manuscript no.		Title	Author	Year	Explanation

1	6-8	Namazi Khoei School	Mirza Mehdi Khan Monshi	1- Mohamad Saleh 2- Abbass (Otared)	18 20	Complete
2	9663	National Council Majlis	Monajat Nameh Fatalishah	Mehr Mah Sultan	18 46	46 pages in Otared and compared
3	16957	National Council Majlis	Tarassol structure	Mirza Rabih	18 49	Not included in Otred, 60 pages
4	78651	National Council Majlis	Tarassol	Hassan Alhusseini	18 50	Not included in Otred, 42 pages
5	28321	Astan-e-Guds Razavi	Tarassol	no	18 91	Included, there is no reference to it, 20 pages
6	208159	Islamic Consultative Assembly	Tarassol(Otared Golshan)	no	19 10	Included in Otred introduction, 65 pages
7	211313	Islamic Consultative Assembly	Tarassol	Mola Ali Rozehkhan	19 14	Included in Otared and it is

		y				at the top of the introduction, 65 pages
8	17782	Tabriz Central Library	Tarassol	Ali ibn Hassan Shabestari	n.d	Without Otared introduction 23 pages

Out of the eight reviewed manuscripts, only in four cases, Otared have been named as the author of the work. Of these four manuscripts, in the Astan-e- Quds version, without mentioning the name of Otared in the text, his name has been mentioned only in the introduction. Also, according to the manuscript 208159 (Islamic Consultative Assembly) which is known as "Otared Golshan" and "Golshan", the citation has been caused by mistake.

Also, examination of four manuscripts that the name of Otared has been cited in the preface reveals the inconsistency of the chapters of Tarassol with the text.

4. Conclusion

1. Referring to the review of the manuscripts in the table, which includes the manuscript number, place of preservation, title of the manuscript, author of the manuscript, year of writing and necessary explanations about the manuscripts, while expressing the strengths and weaknesses of each manuscript, it is concluded that the original manuscript of Tarassol was historically and contextually assigned to Mirza Mehdi Khan Monshi Khoei and the attribution of this manuscript to Otared and Otared Golshan was rejected and it was due to mistake of the writers.
2. Of eight manuscripts that have been written after Namazi version, only three manuscripts have cited the name of Otared.
3. The lithographic version of Astan-e- Quds Razavi has mentioned the name of Otared without research.
4. These four recent manuscripts are incomplete and summarized

---

from the basic version of Namazi Khoei School that have been transcribed by adoption, and unjustly, they have cited the name of Otared in their preface.

Keywords: Tarassol, Rejection of the attribution, Manuscript Review, Golshani Atarod, Monshi Khoii.

References [in Persian]:

- Aghasi, M. (1969). *History of Khoy*, first edition, Tabriz: Tabriz University Press.
- Tarassol*. (No author). Mashhad: Astan-e- Quds Razavi, copy number 28321, date of writing: 1931.
- Tarassol* (Otared Golshan), (n.d). Tehran, Islamic Consultative Assembly, and copy number 208159, date of writing: 1950.
- Hassan Al-Husseini(n.d). *Tarassol*, Tehran, National Assembly, copy number: 78651. Date of writing: 1850.
- Hassanzadeh, Sh. (2009). *Tarassol*, a secretarial manuscript by Monshi Khoei, Baharestan Sokhan, vol. 13, pp. 53-76.
- Riahi, MA.(1993). *History of Khoy*, first edition, Tehran: Toos.
- Shabestari, Ali Ibn Hassan (n.d). *Tarassol*, Tabriz: National Library of Tabriz, copy number: 17782.
- Sadraei Khoei, A. (1717). *List of Manuscripts of Namazi Khoei School*, Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
- Mullah Ali Roza Khan (1954). *Tarassol*. Tehran: Islamic Consultative Assembly, copy number: 211313.
- Monshi Khoei, Mirza Mehdi Khan (1840). *Tarassol*. Khoy: Namazi Khoei School, version number: 608
- Mehdizadeh, M. (1999). "History of Origins in Persian Literature", *Kayhan Farhangi*, No. 154, pp. 64-67.
- Mehr Mah Sultan (1846). *Tarassol* (Prayers of Fathali Shah). Tehran: National Assembly, Edition: 9663
- Mirza R. (1890). *Tarassol Structure*. Tehran: Islamic Consultative Assembly, copy number: 16957.
- Nezami Arooz Samarkandi, A. (2006). *Four articles*, edited by Allameh Qazvini and edited by Reza Anzabi-Nejad and

---

Saeedullah Qara Beiglou, first edition, Tehran: Jami.
Hedayat, Rezaghili Khan Ibn Mohammad Hadi (2003). *Al-Fasaha Assembly*, vol. 2, collected by Mazaher Mosafa, first edition, Tehran: Amirkabir.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۴۰۰

ردّ انتساب ترسل میرزا مهدی منشی خویی به عباس عطارد
بر حسب بررسی هشت نسخه خطی
(علمی - پژوهشی) *

دکتر شهریار حسن‌زاده^۱، دکتر ناصر ناصری^۲

چکیده

میرزا مهدی منشی خویی از نویسندگان بنام دوره قاجار است که در فنّ انشا، چیره‌دستی داشته است. زندگی وی مصادف با حکومت حسینقلی خان‌دنبلی در خوی بوده است و «ترسل» مهم‌ترین اثر قلمی این منشی توانا در حکومت ناصرالدین شاه و محمدعلی شاه قاجار است. این نسخه خطی به شماره ۸۰۶ در مدرسه نمازی خوی نگهداری می‌شود و حاوی پنجاه برگ و بدون نقص با خط کشی‌های منظم و کادرهای مناسب در پنج باب کتابت گردیده است. کاتب این نسخه، محمد صالح نامی بوده و باب پنجم آن توسط عباس عطارد به نگارش درآمده است. وجود نسخه‌های متعدد، اهمیت و جایگاه ترسل منشی خویی را با ویژگی‌های منحصر بفردش در مکتب‌خانه‌های آن روزگار آشکار می‌سازد که در بعضی نسخ، از انتساب این نسخه به ناروا به کاتب آن نشانی دیده می‌شود. سوال تحقیق این است که چگونه ترسل میرزا مهدی منشی خویی به نام ترسل گلشن عطارد در نسخ خطی متأخر شناخته می‌شود؟ شیوه تحقیق در این مقاله بر اساس بررسی هشت نسخه خطی، با محور قرار دادن نسخه مدرسه نمازی خوی بوده است. نتیجه تحقیق، بر رد انتساب این ترسل به نام عطارد و گلشن عطارد دلالت دارد.

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۰۳

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۰۵

۱- استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوی. (نویسنده مسئول)

Email: sha-hasanzadeh@yahoo.com.

۲- استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوی.

DOI: 10.22103/JLL.2021.16348.2826

واژه‌های کلیدی: ترسل، رد انتساب، بررسی نسخه خطی، گلشن عطار، منشی خوبی.

۱- مقدمه

ترسل از کهن‌ترین فنون نگارشی است که نه تنها به مرور زمان از اهمیت آن کاسته نشده است، بلکه در ادوار نثر فارسی به عنوان یک هنر و فن، از نظر تاریخی، ادبی، اجتماعی و حکومتی مورد توجه خاص قرار گرفته است. نویسندگان ترسلات که از منشیان عالم و هنرمند بوده‌اند با شناخت همه جانبه در امور کشوری و لشکری، کارها را سامان بخشیده‌اند و مایه عزت کشور و مباحثات حکومت و امین ملت بوده‌اند. همچنین با به کارگیری دانش علمی و تشخیص نیازهای فرهنگی و تعلیمی بویژه به صورت شیوه کاربردی در مکتب‌خانه‌های آن روز گام برداشته و یا برجستگی‌های تربیتی در دربار برای شاهزادگان که حاکمان بعدی کشور بودند آگاهی‌های بایسته را منتقل کرده‌اند و سواد مکاتبه‌ای، صدور فرامین و محاسبات منظم را برای شاهان آموخته‌اند. در لابه‌لای این ترسلات، آگاهی‌های اجتماعی و مالی و شناسایی شخصیت‌های صاحب منصبان منقطه‌ای و سبک بیان و فرهنگ مردمی نیز از اهمیت خاصی برخوردار بوده است.

از انواع مهم ادوار نثر فارسی، رسوخ و نگارش منشآت در تاریخ ادب و فرهنگ ایران است. شروع این نوع نوشته، از آغازین زمان ادب ایران باستان است که با گذر از گذرگاه تاریخ و صیقل یافتگی در قلم عالمان فن دگرگونی‌هایی را از نظر ساختار و سبک به خود دیده و با جلوه‌گری از شیوه ساده و فراز و فرود در شکل مصنوع مسجع و فنی راه طولانی را در تطور خود طی کرده است، شکوفایی منشآت نشانگر استمرار نبوغ نویسندگان ایرانی از دوره غزنویان تا صفویان و به‌ویژه در دوره قاجار است. می‌توان گفت ترسلات در این دوره، تلفیق هنر و اندیشه با فن نویسندگی مدرسه‌ای است که به اوج خود نایل شده است. ترسل در ادب فارسی به منشآت یا نامه‌نگاری اشتهار دارد و «مجموعه‌ای از نامه‌های دیوانی یا دوستانه است که منشی دیوانی یا نویسنده غیردیوانی نوشته باشد. در نتیجه، منشآت همان نامه‌ها هستند، و واژه (نامه) از ریشه پهلوی (namak) می‌باشد. در پی نفوذ زبان عربی و ترکی مغولی، معادل‌ها و مترادفات فراوان یافته است که از آن جمله: پروانچه، تعلیقه، خط، رقع، سجّل، صحیفه، طغرا، طومار، عریضه، فرمان، قرطاس، کاغذ، معاوضه، کتاب، مثال،

مراسله، مرقومه، منشور، مکتوب، ملطّفه، نمیقه و نیز خطاب مشافهه، مطالعه، مکاتبه، یرلیغ، مشرفه و قصّه می‌باشد.» (مهدی‌زاده، ۱۳۷۸: ۶۴)

توجه به ظرایف و لطایف امر ترسل و اقبال همه‌جانبه در رتق و فتق امور ملی و حتی فراتر از آن در بین حاکمیت‌ها سبب شده است که مترسلان این حوزه از اندیشه‌ورزان آگاه و قلم به‌دستان چیره‌دست در مسند کتابت قرار گیرند و دبیر کار آزموده، علاوه از شأن و منزلت هنری «کریم‌الاصل، شریف‌العرض، دقیق‌النظر، عمیق‌الفکر و ثاقب‌رای باشد و از قیاسات منطقی‌بعید و بیگانه نباشد و مراتب‌ابناء زمانه شناسد و مقادیر اهل زمانه داند.» (نظامی‌عروضی سمرقندی، ۱۳۷۶: ۲۹)

«به هم آمیختگی این ویژگی‌های همسان جلوه‌های با ارزشی در آثار به‌جامانده از منشآت را نشان می‌دهد که به عنوان داشته‌های فرهنگی درخور توجه هستند. [در این میان] نسخه خطی ترسل از تألیفات میرزا مهدی منشی از منشیان و شاعران توانای عصر قاجار است که در فن‌انشاء و حسن‌خط و هنر شاعری، چیره‌دستی داشت و در شعر، همپایه شاعران بزرگ آن عصر چون صبا، قآنی، نیما و سروش است.» (ریاحی ۱۳۷۲: ۲۳۷)

منشی‌خویی در دوره حسینقلی‌خان‌دنبلی چون ستاره تابناک در آسمان قجری جلوه‌گری می‌کند و منشی مبرز ناصرالدین‌شاه و محمدشاه قاجار می‌شود. هدف پژوهش، اثبات انتساب نسخه خطی تحت عنوان ترسل که در برخی نسخه‌ها به نادرست به نام عطارد ثبت شده است در حالی که طبق بررسی‌های به عمل آمده در هشت نسخه موجود، اصل این نسخه خطی به نام میرزا مهدی منشی‌خویی می‌باشد که در کتابخانه مدرسه نمازی خوی نگهداری می‌شود و عباس عطارد، تنها کاتب باب پنجم نسخه مزبور است.

۱-۱- بیان مسئله

ترسل در این نوشتار با یک سؤال اساسی روبرو شده است که این نسخه در اصل به چه کسی تعلق دارد: آیا صاحب اثر میرزا مهدی خان منشی‌خویی است؟ و یا این که عباس ابن مرتضی قلی بن مرحوم مهدی خان سوادکوهی از طوایف داوودیه مازندران و متخلص به عطارد، آن را نوشته است؟

برای پاسخ به این سؤال و ارائه تصویری روشن از چگونگی لغزش از انتساب یک اثر به فرد دیگر و احقاق حق صاحب نسخه و انتخاب راه درست و دقیق در امر پژوهش، اقتضا می‌کند برای احترام به زحمات طاقت فرسای این قبیل منشیان، راه سترگ علم و فن در آن چه که سالیان دراز برای خلق یک اثر، سختی‌ها و مشکلات را به جان خریده‌اند و برای تعالی علم و دانش و آنچه که می‌گویند: «چون اطفال دبستان را تعلیم و ترقیم قواعد...» (منشی‌خویی، ۱۳۶۰: ۱) وظایف خطیری را بر عهده گرفته‌اند به دور از انصاف خواهد بود که آفتاب قلم و اندیشه و اثر آنان در گذر زمان به گِل، اندوده گردد بلکه باید با زدودن غبار سهو و خطا با نظر تکریم و احترام نگریسته شود.

بررسی نسخه‌های خطی ترسل این حقیقت را روشن می‌کند که در کتابت این نسخه در ادوار زمان کاتب بخشی از اثر (عطارد) به جای صاحب اثر آن (میرزا مهدی خان منشی‌خویی) نوشته شده است و به تبعیت از آن به همین صورت به دیگر نسخه‌ها نیز راه یافته و کاتبان بدون توجه به اصل نویسنده، این نسخه خطی را به نام عطارد معرفی کرده‌اند. قرائن نشان می‌دهد که نسخه خطی کتابخانه نمازی خوی، قدیمی‌ترین اثر به جا مانده از ترسل است که به طور منظم در پنج باب در دیباچه با خط نستعلیق نگارش یافته و در پنجاه صفحه با حواشی و جداول و کادر کشی، اهداف مجموعه ترسل منشی‌خویی را آشکار ساخته است. بررسی این نسخه خطی نشان می‌دهد که ترسل منشی‌خویی از جهات مختلف در دوره قاجار دارای اهمیت بوده است که می‌توان از منظر ادبی-تاریخی بدان نگریست و از این جهت آن را الگوی تاریخ نگاری در متن ترسل و چهره هنری‌اش را در صورت‌های تعلیمی برای اداره کرد آینده حاکمیتی یافت. اعتبار سنجی ادبی و تاریخی و اقبال اجتماعی و رغبت تعلیمی این نسخه که پای آن را به دربار قاجار کشانده و بر روی زانوان «مهرماه سلطان خانم» نوه فتحعلی شاه نشانده است، بدون تردید رغبت و آرزوی انتساب آن را شاید بر کاتب هموار کرده است که به نوعی این منزلت نصیب وی گردد، بویژه که از دو کاتب منشآت، «عطارد» خوش ذوق‌تر بوده و دستی در شعر و شاعری داشته است. با این دلایل به بیان شکل ساختاری ترسل میرزا مهدی‌خان منشی‌خویی پرداخته می‌شود:

باب اول ترسل «در نامجات و فرامین و ارقام و عرایض احکام» نوشته شده است و میرزا مهدیخان با ذکر یک مناجات که در حقیقت ستایش‌نامه است مقدمه‌ای نسبتاً مفصّل به صورت مسجّع در باب اول، دست به نگارش برده است و با اشاره به خلقت انسان و عنایت «رتبت گیتی خدایی» قدرت شکر را در خود قاصر یافته است. در این باب دو مراسله از سوی دربار به دیگران با ویژگی‌های آن، دو فرمان حکومتی، سه احکام دولتی و چهار عریضه نوشته شده است.

باب دوم به «مراسلات و رقعہ‌جات» اختصاص دارد و دو مراسله از جایگاه مقابل وزارت (رعیت) به صورت سمبلیک نگارش یافته است. هفت مراسله و محبت‌نامه‌ی دوستانه نیز تحریر گردیده است.

در باب سوم «حجج و تمسکات و سایر احکام شرعی» سه صورت معامله، یک صورت اجاره، یک صورت شراکت، دو هیه‌نامه، یک وکیل‌نامه، یک مصالحه‌نامه، یک صورت التزام، یک اجیرنامه، یک قسم‌نامه، یک عقدنامه، یک استفتانامه، یک متعه‌نامه را می‌توان با ویژگی و چارچوب معین مشاهده کرد و علاوه از آن احکام مربوطه برای امور اسلامی را در علوفه‌جات، صورت قبض و وصول، حساب مطالبات و صورت قرار موجب را بیان کرده و نمونه استشهدانامه و وقف‌نامه را نیز آورده است. میرزا مهدی‌خان همین‌طور فرمان همایونی در حوزه جهاد، دینداری و دولت‌خواهی را که به نام «میرزا علی‌اصغر شیخ الاسلام» به دارالسلطنه تبریز نوشته است، آموزش داده است.

باب چهارم ترسل «خطوط دفتری و محاسبات» نام دارد و در این قسمت، نگارش رقعہ وجواب آن، سواد عریضه رعایا به پادشاه در دو شکل و صورت حساب و صورت مثقال بیان گشته است و در ضمن آن، با توجه به صورت مراسله که در حقیقت تأکید بر نحوه نامه‌نگاری است اشعاری از میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام‌فراهانی و شخص عطارد کتابت شده است:

دوشم به وثاق آمد آن خسرو خوبان می خورده و خوی کرده و خندان و غزلخوان

جان‌های عزیزان همه در چاه زرخندان دل‌های پریشان همه در زلف پریشان

(نسخه نمازی/۴۴)

در نهایت باب پنجم «در سایر خطوط» که در واقع واحدهای اندازه گیری در بخش صفت شمارشی است به پایان رسیده است .
باید اذعان کرد همه نسخه‌هایی که بعد از نسخه مدرسه نمازی خوی کتابت شده‌اند در اکمال به پای این نسخه نمی‌رسند و در چهار نسخه‌ای که نام «عطارد» و یا «گلشن عطارد» دارند از نظر کمیّت و کیفیّت دچار نقصان هستند.

۱-۲- پیشینه تحقیق

نسخه ترسّل به شماره ۲۸۳۲۱ که چاپ سنگی است در کتابخانه آستان قدس رضوی می‌باشد. همچنین معرفی نسخه خطی با عنوان «ترسّل یک نسخه منشیانه از منشی خویی» مربوط به نگارنده است که فقط به معرفی نسخه مزبور در شماره ۱۳ فصلنامه بهارستان سخن (ادبیات فارسی) پرداخته شده است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

بررسی و معرفی میراث خطی آن چنان برای فرهنگ و ادب یک ملت ارزشمند است که احیای نام و نشان و شناساندن دانشمندان و شاعران و نویسندگان برای پایان بخشیدن به انتظاری است که سده‌ها و قرن‌ها، آرزوی زدودن غبار فراموشی از چهره آن داشته‌اند. به ویژه اهمیت مطلب آن‌گاه برجسته می‌شود که یک اثر از روی سهو، یا ناآگاهی و یا به عمد به نام شخص دیگر رقم می‌خورد و به مرور زمان، نام و نشانی از آن باقی نمی‌ماند و گاه در مسیر این کتابت‌های مکرر، اصالت نسخه اصلی نیز مخدوش می‌گردد، لذا تلاش برای استیفای حق و حفظ نام و یاد صاحب اثر که دستش از دنیا کوتاه شده است وظیفه پژوهشگرانی است که دلبسته حفظ آثار فرهنگی و داشته‌های ملی خود هستند.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- معرفی میرزا مهدی منشی خویی

میرزا مهدی منشی خویی از نوابغ سده سیزدهم هجری قمری است. رضاقلی خان هدایت از وی به عنوان «خلف‌الصدق میرزا محمدنصیر مغفور یاد می‌کند که والد ماجدش از اعظام آن ولایت یعنی خوی بوده است.» (هدایت، ۱۳۸۲: ۱۳۳۹)

«وی در فنّ انشا و حسن خط و هنر شاعری چیره‌دستی داشت و در شعر، همپایه شاعران بزرگ آن عصر چون صبا و قآنی و یغما و سروش است. مردی است معمر و درست بیان و با هنر، خاصه در فنّ انشا که مترسلی است چابک‌دست و پخته‌نویس و آنچه تاکنون نوشته و می‌نویسد همه زیباست و نفیس، بطوری که هیچ یک از اهل عصر را اینگونه استقلال در نوشتن نثر نیست.» (ریاحی، ۱۳۷۲: ۲۳۷)

براساس منابعی که در باره منشی خویی مطالبی نقل کرده‌اند (فرهنگ سخنوران، گنج شایگان) طبق نظر مرحوم ریاحی، سال وفات وی در سال ۱۲۸۶ ه. ق. اتفاق افتاده است و بیش از شصت سال زیسته است که مصادف با دوره حکومت حسینقلی خان دنبلی می‌باشد. این ایام سال‌های طلایی و شکفتگی فرهنگی خوی بوده است.

مرحوم آقاسی در تاریخ خوی نوشته‌است: «منشی از جهت فضل با کمال و ادب و در خوشنویسی قرین و هم‌تا نداشت و عارف منش و صوفی مسلک بوده است.» (آقاسی، ۱۳۴۹: ۵۵۶) صاحب مجمع الفصحا ذکر می‌کند: «سعادت ارادت جناب قطب الاقطاب حاج محمدحسین اصفهانی نورالله مرقده را برگزیده، صاحب اخلاق و مقامات عالیه گشته، گاهی نظمی در حقایق و معارف می‌سرایید:

ای دل آخر با خدا باید شدن	وز هوای خود جدا باید شدن
خاک باید شد به زیر پای خلق	چند خار زیر پا باید شدن
خواهی ار بر قاف استغنا شوی	در قناعت چون هما باید شدن»

(هدایت، ۱۳۸۲: ۱۳۳۹)

میرزا مهدی خان وزیر و منشی مخصوص محمدعلی میرزا دولت شاه حاکم کرمانشاهان (فوت ۱۲۳۷) بود و مدتی نیز منشی‌گری منوچهرخان معتمدالدوله گرجی حاکم مقتدر اصفهان (فوت ۱۲۶۳) را بر عهده داشته‌است. بعدها از منشیان میرزا ناصرالدین شاه و مدتی

هم در دارالانشای محمدعلی قاجار خدمت کرده است. ریاحی ذکر می‌کند: «دیوان او را که قطعاً داشته، ندیده‌ام.» (ریاحی، ۱۳۷۲: ۲۳۸) نمونه‌هایی از اشعار او در مجمع الفصحا آمده است؛ منشی خوبی بدون تردید دارای دیوان شعری است و همچنین از کتاب نصاب در ترسل نام برده شده است که فعلاً از این دو اثر نشانی در دست نمی‌باشد.

۲-۲- ترسل منشی خوبی

شروع نسخه خطی ترسل که بعد از لفظ «هو الله تعالی شأنه العزیز» به صورت: «هذا کتاب ترسل من تألیفات میرزا مهدی خان» ضبط گردیده و در فهرست نسخ خطی مدرسه نمازی خوی از چهره خود پرده گمنامی را به کنار زده و به خط نستعلیق نوشته شده است. این نسخه در یک مجموعه شامل: (۱- رساله در طب ۲- دعای ختم قرآن ۳- ایضاح کلمات القرآنیة ۴- تجوید قرآن ۵- منشآت) به شماره ۶۰۸ در مدرسه نمازی خوی نگهداری می‌شود: (صدرایی خوبی، ۱۳۷۲: ۳۲۲).

این نسخه خطی که حاوی ۵۰ برگ است به همت علی صدرایی خوبی فهرست‌بندی گردیده است. جلد آن مقوایی و قطع نسخه ۱۱×۱۸ سانتی‌متر می‌باشد. ترسل یاد شده با خط کشی‌های زیبا و منظم و کادرهای مناسب و جداول مشخص، اطلاعات بخش‌بندی شده را آشکار می‌سازد. تمام اوراق بدون نقص بوده و در پایان هر برگ که گاه وارد کادر نیز می‌گردد رادّه دارد که مطابقت آن برگ با ابتدای ورقه بعدی کامل بودن نسخه را نشان می‌دهد.

این نسخه خطی در ۵ باب (۱- درنامجات و فرامین و ارقام و عرایض و احکام ۲- در مراسلات و رقعجات ۳- حجج و تمسکات و سایر احکام شرعی ۴- خطوط دفتری و محاسبات ۵- سایر خطوط که دانستن آنها لازم است) کتابت گردیده است.

۲-۳- آغاز ترسل

«شکر و سپاس فزون از وهم و قیاس، خالقی را جل شأنه سزاست که در ایجاد موجودات بلا مشارکت چهره‌گشایی نموده، و بعد چون اطفال دبستان را تعلیم و ترقیم قواعد فرامین و ارقام و تفهیم ضوابط نامه‌نگاری و احکام و نگارش عرایض و مراسلات

و درك خطوط محاسبات و خط رسوم، حجج تمسكات ناچار الزام است لهذا شطری به طریق اختصار مرقوم ساخت و مجموعه [ای] به ترسل مرسوم ساخت که مشتمل است بر پنج باب. «منشی خویی، ۱۲۶۰: ۱)

۲-۴- خاتمه ترسل

«شمشیر و خنجر و کارد را قبضه نویسند، مسینه آلات و غیره را عدد نویسند، فرش را تخته نویسند دو تخته، یک تخته. رخوت را ثوب نویسند. کفش و چکمه و جوراب را زوج نویسند. کلاه، عمامه و امثال آنها را فرد نویسند. تمام شد کتاب مجموعه موسوم به ترسل، گلشنی است که...» (منشی خویی، ۱۲۶۰: ۵۰)

۲-۵- بررسی نسخه‌های ترسل

از ترسل نسخه‌های فراوانی در کتابخانه‌های دانشگاهی و مراکز علمی وجود دارد که تعدادی از آنها مستقل و تعدادی نیز از روی نسخ در طول زمان کتابت گردیده‌اند و با دخل و تصرف‌هایی همراه هستند.

الف- «ترسل» مربوط به کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۷۸۶۵۱ در یک مجموعه (دیوان حضرت علی (ع) قصیده برده با ترجمه، قصیده امراء القیس، قصیده بانث سعاد، قصیده لامیه العجم، قصیده فرزددق و ترسل) قرار دارد این نسخه دارای ۴۲ صفحه می‌باشد و به احتمال، تاریخ کتابت آن ۱۲۶۱ ه. ق. است. این نسخه را کاتب (حسن الحسینی) به خط زیبا نوشته است: هو الله تعالی شأنه، مجموعه ایست مختصر و مفید که خواندن و فهمیدنش جمیع مردم را بالاجبار واجبست، لهذا از هر نسخه، فقره‌ای خوش و از هر فقره، عبارتی مطبوع و دلکش را برداشته و در رأس اوراق نگاشتیم تا نویسندگانه را در وقت ضرورت به هیچ وجه در تحریرش نباشد. در این نسخه بعد از مناجات، دو مراسله به دولت روس، یک مراسله به دولت روم، نسخه فرمان حکومت استرآباد، نسخه فرمان نظارت، دو حکم والا، هفت سواد عریضه، یک عریضه از طرف بانوان (کنیزان) یک عریضه نظامی، یک عریضه از طرف مشایخ، یک عریضه به بزرگان، دو عریضه از طرف شاهزادگان، یک عریضه به وزرا که تقریباً خلاصه شده از سه باب است رونویسی شده است. این نسخه

باب‌های چهارم و پنجم را ندارد. در پایان نسخه حکایت بایزید بسطامی را از بوستان سعدی کتابت کرده است:

شنیدم که وقتی سحرگاه عید ز گرمابه آمد برون بایزید

(نسخه مجلس شورای ملی/۴۲/۷۸۶۵۱)

ب- «ترسل» (مناجات نامه فتحعلی شاه) مربوط به کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۷۸۹۹۲ به خط مهر ماه سلطان خانم؛ نوه فتحعلی شاه که در ۹ سالگی کتابت کرده است. تاریخ کتابت سال ۱۲۶۶ ه. ق. می‌باشد. این نسخه با کادر کشی و تذهیب زیبا به صورت خلاصه و کمی متفاوت از نسخه اصلی است. لفظ «بنده فقیر عطارد» آشکار می‌سازد که این نسخه از رونوشت نسخه خطی کتابت گردیده است. در باب اول به جای مناجات، شکرنامه ذکر شده، و بعد از آن یک نامه پادشاهی، دو فرمان همایون، یک صورت نوشتجات، دو حکم و دو عریضه و یک رقیمه دارد. باب دوم را حذف کرده در باب سوم در مراسلات و نوشتجات، دو مراسله، دو محبت نامه را نوشته است. باب چهارم را به یک مقدمه، یک مشارکت نامه، یک اجاره نامه، دو مراسله، یک صورت حساب اختصاص داده است. کاتب، باب پنجم را ننوشته است و سرانجام با اشعاری به نگارش نسخه پایان داده است:

لعل از سنگ و گل از خار آورد چوب خشک از قدرتش بار آورد

(نسخه مجلس شورای ملی/۴۵/۷۸۹۹۲)

ج- «دستور ترسل» مربوط به کتابخانه مجلس شورای ملی است که به شماره ۲۰۸۱۲۲ در قفسه ۱۶۹۵۷ قرار دارد سال کتابت نسخه ۱۲۶۹ ه. ق. می‌باشد. این نسخه به طور خلاصه از روی نسخه مدرسه نمازی نوشته شده است و کاتب نسخه در شهر همدان آن را کتابت کرده است. وی بلاها و گرفتاری‌های خود را به باران همدان که نمونه طوفانی است تشبیه کرده است. در ختام نسخه، دنیا را به عجوزه مانند نموده و نام سال‌های ترکی را ذکر کرده، همچنین اسم روزهای نحس هر ماه را نیز بیان ساخته است:

هفت روزی نحس باشد هر مهی زو حذر کن تا نیابی هیچ رنج

سه و پنج و سیزده با شانزده بیست یک با بیست چهار و بیست پنج

(نسخه مجلس شورای اسلامی/۶۰/۲۰۸۱۲۲)

د- «ترسل» در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و با عناوین دیگر مجموعه (انشا/ منشآت) معرفی شده است که به شماره ۲۸۳۲۱ ثبت شده است. این نسخه، چاپ سنگی است و کتابت آن در سال ۱۳۱۱ ه.ق. انجام گردیده است. نسخه آستان قدس باب‌های اول و دوم را در هم ادغام کرده و بعد از ذکر یک مقدمه، یک مراسله و دو حکم و یک صورت نوشتجات را ضبط کرده است. این نسخه باب‌های سوم، چهارم و پنجم را به صورت یکدست و خلاصه گلچین ساخته است. در این بخش چهارده صفحه ای یک حکایت، یک حکم و یک مراسله، یک شراکت نامه، یک صورت اجاره، یک صورت قباله، یک استفتانامه و یک صورت حساب را نوشته است.

ه- «ترسل گلشن عطارد» مربوط به مجلس شورای اسلامی و با شماره ۲۰۸۱۵۹ شناخته می‌شود تاریخ کتابت به احتمال ۱۳۳۰ ه.ق. می‌باشد. نسخه فوق‌الذکر بسیار خلاصه شده است و در حقیقت قابل تعلیم برای اطفال دبستان آن عصر نبوده است و بیشتر از روی تفنّن و یا تمرین خوشنویسی اتفاق افتاده است. در این نسخه بعد از مقدمه ترسل، نامه معروف دولت ایران به دولت روس به انشاء مرحوم معتمد آورده شده است و بعد از آن یک حکم و دو فرمان و یک آزاد نامه و یک صورت حساب نقل شده است.

و- «ترسل» مربوط به مجلس شورای اسلامی از کتب اهدایی محمدعلی کریم‌زاده تبریزی (خویی) به شماره ۲۱۱۳۱۳ است که توسط ملا علی روضه‌خوان در سال ۱۳۳۴ ه.ق. کتابت گردیده است. در این نسخه، باب اول شامل این اطلاعات می‌باشد که در آن دو مراسله، یک فرمان همایون، دو حکم والا، دو صورت عریضه و یک صورت محبت نامه درج گردیده است، باب دوم را ندارد و باب سوم در مراسلات و نوشتجات بعد از مقدمه، دو مراسله و یک محبت نامه را نوشته است. در باب چهارم (احکام شرعی) که به نسبت مفصل می‌باشد یک آزادنامه، یک صورت اشتراک نامچه، یک صورت اجاره، یک دعا نامه، یک استشهاد نامه، یک التزام نامه، یک مستوفی نامه، یک رقعہ نامه از میرزا مهدیخان، یک وقف نامه، دو عقدنامه، یک جواب رقعہ و یک صورت حساب هندسه و همین‌طور یک مراسله در دینداری در پیرامون حکم میرزا علی اصغر شیخ الاسلام به دارالسلطنه تبریز، و در نهایت با یک حکایت جمع‌بندی شده است. کاتب قبل از خاتمه که باب پنجم را ندارد

اشعاری با عنوان «مجلس آمدن شیرین به بالین فرهاد» را نقل کرده است و البته مناسبتی با موضوع نسخه ندارد:

چو چشم کوهکن در مرگ می خفت   به آه و ناله این ایات می گفت
روان شد جان و شیرینم نیامد   به بالین یار دیرینم نیامد
(نسخه مجلس شورای اسلامی
۲۳/۲۱۱۳۱۳/)

ز- «ترسل» مربوط به کتابخانه ملی تبریز شماره ۱۷۷۸۲ می باشد این نسخه، دارای ۲۴ صفحه با اشعاری از حافظ در حاشیه نسخه است و توسط علی بن حسن شبستری (آخوند ملا علی واعظ شبستری) تصحیح شده، سپس توسط فرزندش (محسن) با تعجیل مورد بررسی قرار گرفته است.

نسخه تبریز باب های دوم، چهارم و پنجم را ندارد و بعد از مقدمه در باب اول (نامجات، فرامین، ارقام و عرایض، احکام) یک مراسله و سه حکم را ضبط کرده است. کاتب در باب سوم که در باره مراسلات و نوشتجات می باشد، دو مراسله، یک صورت شراکت، یک اجاره نامه، یک وقف نامه، یک وکیل نامه، یک استفتا نامه، یک حکم و یک صورت حساب را ضبط کرده است. محسن کاتب دوم نسخه که فرزند واعظ شبستری است ابیاتی در حاشیه به صورت ملمع (ترکی و فارسی) آورده است:

آه که گوردوم گنه، بیر بت مه پیکری   مو کمر غنچه لب، گلرخ خوش منظری
(نسخه کتابخانه ملی تبریز/۱۷۷۸۲/۲۰)

ترجمه: آه، دو باره یک زیبا روی مه پیکری را دیدم که کمری چون موی و لبی چون غنچه بود و رخساری چون گل و منظری خوش داشت.

**در جدول مقایسه ای ذیل دورنمای کلی نسخ در گام نخست
گره اول در ابهام انتساب نسخه را می گشاید.**

ردیف	نسخه شماره	محل نگهداری	عنوان	کاتب	هجری	کتابت به	توضیح
۱	۶۰۸	مدرسه نمازی خوی	ترسل؛ میرزا مهدی خان منشی خویی	۱- محمد صالح ۲- عباس (عطارد)	۱۲۶۰	کتابت به	کامل
۲	۹۶۶۳	مجلس شورای ملی	ترسل؛ مناجات نامه فتحعلی شاه	مهرماه سلطان خانم	۱۲۶۶	کتابت به	در مقدمه عطارد دارد ۴۶ صفحه است و در مقایسه متفاوت از نسخه نمازی است
۳	۱۶۹۵۷	مجلس شورای اسلامی	دستور ترسل	میرزا ربیع	۱۲۶۹	کتابت به	عطارد ندارد و ۶۰ صفحه است
۴	۷۸۶۵۱	مجلس شورای ملی	ترسل	حسن الحسینی	۱۲۷۰	کتابت به	در مقدمه عطارد ندارد ۴۲ صفحه است و باب ارقام ندارد
۵	۲۸۳۲۱	آستان قدس رضوی	ترسل	ندارد	۱۳۱۱	کتابت به	در سرشناسه عطارد دارد ولی در متن هیچ نامی از ایشان برده نشده است و ۲۰ صفحه است
۶	۲۰۸۱۵۹	مجلس شورای اسلامی	ترسل (گلشن عطارد)	ندارد	۱۳۳۰	کتابت به	در مقدمه عباس عطارد دارد ۲۰ صفحه است

در مقدمه عباس عطارد دارد و بالای سطر مقدمه گلشن عطارد نوشته شده است ۶۵ صفحه است	۴ ۳ ۳ ۱	ملاعلی روضه خوان	ترسل	مجلس شورای اسلامی	۳ ۳ ۳ ۱ ۲ ۱ ۱	۷
در مقدمه عطارد ندارد ۲۳ صفحه است.	۷ ۵	علی بن حسن شبستری	ترسل	کتابخانه ملی تبریز	۲ ۳ ۳ ۳ ۱ ۱ ۱	۸

بررسی این نسخه‌های خطی آشکار می‌سازد که مرحوم عباس عطارد فقط باب پنجم نسخه اصلی را نوشته است و در لابه‌لای مطالب آن، اشعار خود را وارد نسخه کرده است و همین مسأله سبب شده است که کاتبان ادوار بعدی با توجه به اهمیت این ترسل در سواد آموزی اطفال با دخل و تصرف‌های آنان دچار تغییرات محسوس در ابواب باشند و با عنایت به این که هیچ کدام از این نسخه‌ها کلاً یکدست نیستند به نام عباس عطارد نوشته گردد. «بنده فقیر محرر این کتاب از منظومات خود در یکی از محبت نامه‌ها فردی چند نوشته‌ام این چند بیت هم از حقیر عباس مازندرانی متخلص به عطارد است. نظم خویش:

چشم تو آهوی تیر غمزه نشست است   زلف تو هندوی آفتاب پرست است»

(منشی خویی، ۱۲۶۰: ۳۸)

از میان هشت نسخه بررسی شده فقط چهار نسخه از عطارد به عنوان صاحب اثر نام برده است و از این چهار نسخه هم، در نسخه آستان قدس بدون این که نام عطارد را در متن نسخه آورده باشد، فقط در سرشناسه معرفی نسخه بر اساس نسخه‌های دیگر، نام عطارد را ذکر کرده است. همچنین بر اساس نسخه ۲۰۸۱۵۹ (مجلس شورای اسلامی) که با عنوان «گلشن عطارد» به نام «گلشن» شناخته شده است سهو خوانش از جمله سبب آن گردیده است «تمام شد کتاب مجموعه موسوم به ترسل، گلشنی است که در او از انواع زواهر گل ضیمران شکفته و بحرست که در او اقسام جواهر الوان نهفته...» (منشی خویی، ۱۲۶: ۳۹)

در حقیقت ذکر کتاب ترسل با صفات «گلشن» و «بحر» اشاره به اهمیت محتوا و جایگاه آن در تعلیم و تربیت است که به جهت معانی و مباحث چون شکوفه‌های درختان و گل‌ها قابل مشاهده است و نه این که نام کتاب «گلشن» باشد و به نام «عطارد» ثبت شود. همین تأکید در خاتمه نسخه تبریز هم از قلم «علی بن حسن شبستری» معروف به «ملاّ واعظ شبستری» کاتب نسخه تراوش یافته است «اگر به نظر تدقیق و به دیده تحقیق غور نمایند خواهند دانست که بحریست پر از لؤلؤ لالا و دریایست مشحون به جواهر والا.» (شبستری، بی تا: ۲۳)

در خاتمه نسخه تبریز، کاتب این اثر از نفوذ اغلاط در سخن و غیر صحیح بودن شروعات آن سخن به میان آورده است. «به مرور ایام و تخلیط انام، اکثر سخنانش مغلوط و غیر صحیح و اغلب شروعاتش خالی است از صحت.» (شبستری، بی تا: ۲۳) در مقابله دیباچه و مقدمه این نسخه با نسخه مدرسه نمازی مشخص می‌شود که نسخه تبریز به طور دقیق از روی نسخه نمازی کتابت شده است و در حقیقت سه نسخه یاد شده که نام «عطارد» در دیباچه آورده شده اند عاری از صحت است. ذکر این نکته ضروری است که در نسخه سه گانه هیچ شعری از ملزومات مرحوم «عطارد» دیده نمی‌شود.

همین‌طور بررسی نسخ چهارگانه که نام عطارد را در دیباچه نوشته‌اند ناهماهنگی ابواب ترسل با متن را روشن می‌نماید. در نسخه ۹۶۶۳ مجلس شورای ملی که به خط مهر ماه سلطان خانم نوه فتحعلی شاه کتابت گردیده است. ابواب اول و دوم در هم ادغام گردیده و باب سوم نیز به صورت خلاصه نوشته شده است. باب سوم را از باب دوم برگرفته و باب پنجم را نیز نوشته است. در پایان نتیجه اشعاری غیر از نسخه اصلی که مربوط به عطارد است باز از عطارد نوشته شده است. در واقع این نسخ، تلخیصی از نسخه اصلی با دخل و تصرف محسوب می‌شود.

در نسخه ۲۸۶۴۹۶ آستان قدس رضوی که تلخیص محض حساب می‌گردد هیچ نام و نشانی از عطارد ندارد و حتی در داخل متن نیز اشعار عطارد دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد بدون تحقیق نام عطارد در سرشناسه قرار گرفته است.

نسخه ۱۶۹۹۴ مجلس شورای اسلامی هم فقط باب اول را با کمی کاستی و به علاوه یک مرسله از باب دوم را درهم ادغام کرده است و همین‌طور یک مرسله نیز از باب دوم را

اخذ کرده و در زیر عنوان سوم قراردادده و در نهایت با پاراگراف پایانی نسخه، بدون این که نامی از عطارده ببرد، نتیجه را به پایان آورده است.

همچنین نسخه ۲۱۱۳۱۳ مجلس شورای اسلامی که تلخیصی از روی نسخه نمازی است در قسمت پایانی نسخه به جای اشعار عطارده، مجلس آمدن شیرین به بالین فرهاد ضبط شده است و در نهایت با ذکر «کلاه و عمامه و امثال آنها را فرد نویسند. تمام شد کتاب مجموعه، به ترسل گلشن عطارده در شب چهارشنبه بیست هشتم شهر ربیع الثانی من شهر سنه ۱۳۰۳ خاتمه یافته است.» (ملاعلی روضه خوان، ۱۳۳۴: ۲۲)

۳- نتیجه گیری

نتایج تحقیق نشان می دهد:

۱- با استناد به بررسی نسخه ها در جدول صفحه ۱۱ که به شماره نسخه، محل نگهداری، عنوان نسخه، کاتب نسخه، سال کتابت و توضیحات لازم که درباره نسخه ها اشاره شده است ضمن بیان نقاط ضعف و قوت هر یک از نسخه ها، به این نتیجه می رسیم که اصل نسخه ترسل از نظر تاریخی و محتوایی از میرزا مهدی خان منشی خوبی بوده و انتساب این نسخه به عطارده و گلشن عطارده مردود و خطای فاحش کاتبان بوده است.

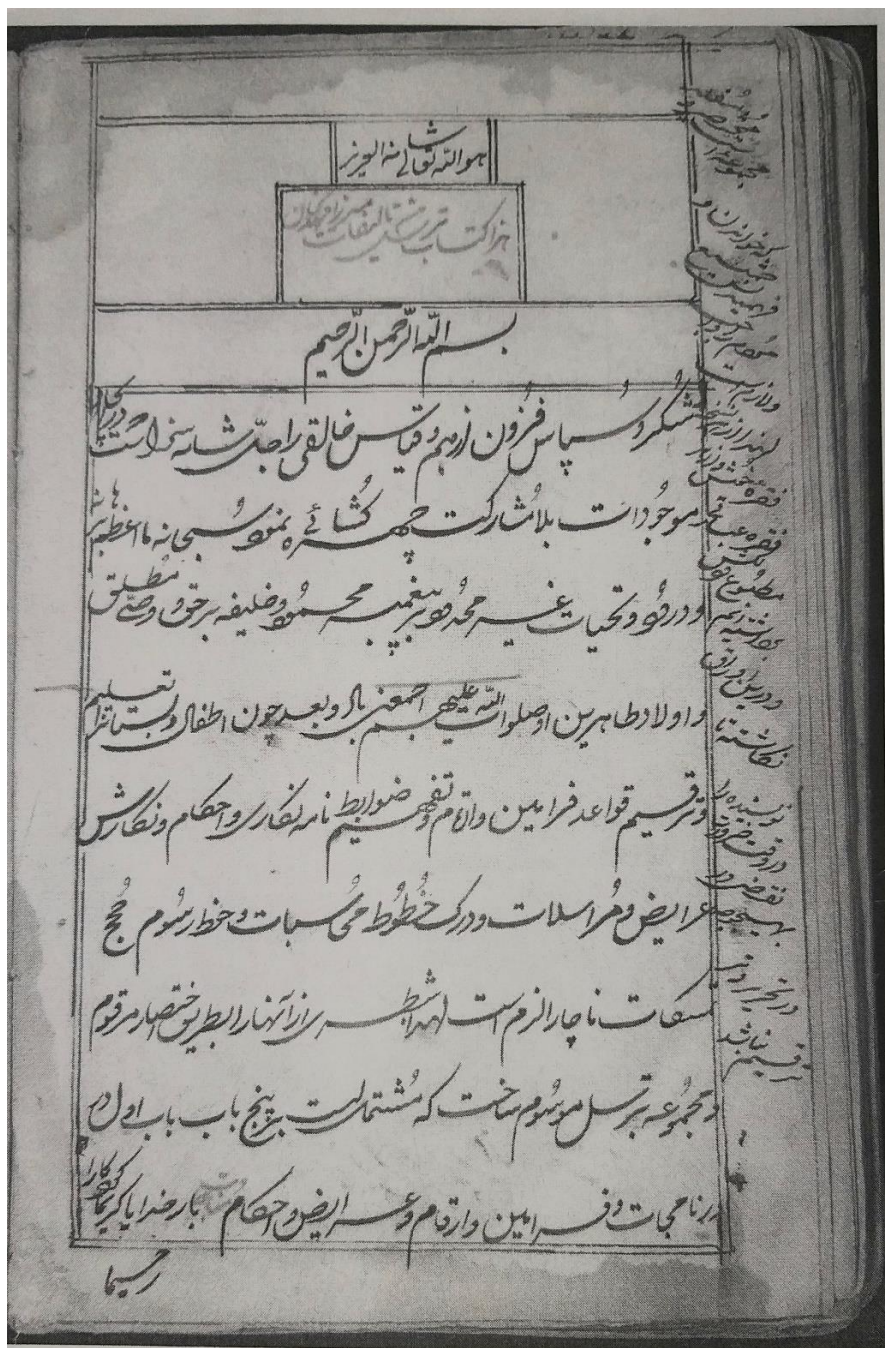
۲- این نگارش از عدم انتساب نسخه به کاتب یک باب آن «عباس ابن مرتضی قلی سواد کوهی من طوایف داوودیه مازندران متخلص به عطارده» و همین طور «گلشن عطارده» پرده افکنی می کند و در جهت اثبات نسخه به میرزامهدی خان منشی خوبی به یقین می رسد.

۳- این پژوهش آشکار می کند که نسخه مدرسه نمازی خوی، کامل ترین و قدیمی ترین نسخه ترسل است.

۴- از میان ۸ نسخه که بعد از نسخه نمازی نوشته شده اند، فقط سه نسخه نام عطارده را دارد.

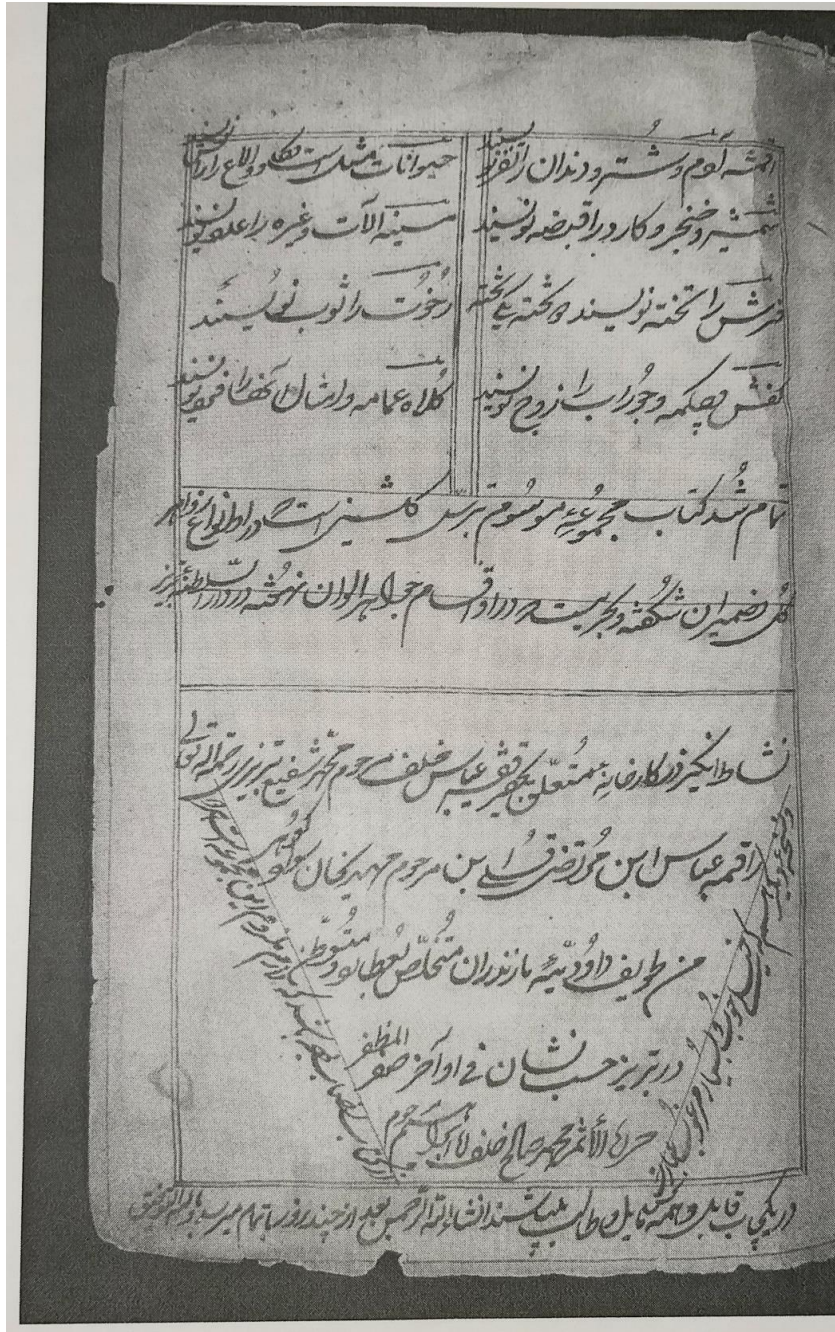
۵- نسخه چاپ سنگی آستان قدس رضوی نیز بدون تحقیق، نام عطارده را بر سرشناسه آورده است.

۶- این چهار نسخه متأخر، ناقص و خلاصه شده از نسخه اساس مدرسه نمازی خویی، با دخل و تصرف رونویسی شده اند و غیر منصفانه، نام عطارد را در دیباچه خود دارند.

صفحه اول نسخه خطی مدرسه نمازی خوی

صفحه آخر نسخه خطی مدرسه نمازی خوی

فهرست منابع

۱. آقاسی، مهدی. (۱۳۴۹). **تاریخ خوی**. چاپ اول. تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
۲. **توسل**. (بی تا). مشهد: آستان قدس رضوی، شماره نسخه ۲۸۳۲۱، تاریخ کتابت: ۱۳۱۱.
۳. **توسل** (گلشن عطارد). (بی تا). تهران: مجلس شورای اسلامی. شماره نسخه ۲۰۸۱۵۹، تاریخ کتابت: ۱۳۳۰.
۴. حسن الحسینی، **توسل**. تهران، مجلس شورای ملی. شماره نسخه: ۷۸۶۵۱. تاریخ کتابت: ۱۲۷۰.
۵. حسن زاده، شهریار. (۱۳۸۸). «ترسل یک نسخه منشیانه از منشی خویی». *بهارستان سخن*. شماره ۱۳. صص ۵۳ تا ۷۶.
۶. ریاحی، محمد امین. (۱۳۷۲). **تاریخ خوی**. چاپ اول. تهران: توس.
۷. شبستری، علی بن حسن. (بی تا). **توسل**، تبریز: کتابخانه ملی تبریز، شماره نسخه: ۱۷۷۸۲، تاریخ کتابت ندارد.
۸. صدراپی خویی، علی. (۱۳۷۲). **فهرست نسخه‌های خطی مدرسه نمازی خوی**، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۹. ملا علی روضه خوان، **توسل**. تهران: مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه: ۲۱۱۳۱۳، تاریخ کتابت: ۱۳۳۴.
۱۰. منشی خویی، میرزا مهدی خان، **توسل**. خوی: مدرسه نمازی خوی، شماره نسخه: ۶۰۸، تاریخ کتابت: ۱۲۶۰.
۱۱. مهدی زاده، مهدی. (۱۳۷۸). «تاریخچه منشآت در ادب فارسی». *کیهان فرهنگی*. شماره ۱۵۴. صص ۶۴ تا ۶۷.
۱۲. مهرماه سلطان خانم، **توسل** (مناجات نامه فتحعلی شاه). تهران: مجلس شورای ملی، شماره نسخه: ۹۶۶۳، تاریخ کتابت: ۱۲۶۶.
۱۳. میرزا ربیع، **دستور توسل**. تهران: مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه: ۱۶۹۵۷، تاریخ کتابت: ۱۲۶۹.
۱۴. نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر. (۱۳۸۵). **چهارمقاله**. به تصحیح علامه قزوینی به کوشش رضا انزابی نژاد و سعیداله قره‌بیگلو، چاپ اول، تهران: جامی.
۱۵. هدایت، رضاقلی خان بن محمد هادی. (۱۳۸۲). **مجمع الفصحاء**. ج ۲، به کوشش مظاهر مصفا، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.